

crkva u svijetu

POGLEDI

ETIČKA MISAO NIKOLAJA BERDJAJEVA

Ivan Devčić

Etičko pitanje nije u Berdjajevljevoj filozofiji nešto sporedno. Važnost tog pitanja ne proizlazi samo iz toga što mu je Berdjajev posvetio u svome djelu mnogo prostora, nego još više iz činjenice što je njegova filozofija po svojoj naravi etička. Stoga su i teme koje ćemo u ovom članku pokušati izložiti od bitnog značenja za čitavu Berdjajevljevu filozofsku misao.

Od pristaše do protivnika Kanta

Berdjajevljevu etiku nije moguće razumjeti bez njezina odnosa prema Kantu. A taj odnos evolvirao od »za« do »protiv« Kanta.

Kao u filozofiji spoznaje tako je i u etici Berdjajev na početku pristaša Kantova kritičizma, iz kojega doduše želi ostraniti »stvar po sebi« i »postulate« praktičnog uma kao odraza otuđenih socijalnih odnosa. Berdjajev cijeni prije svega Kantov apriorizam, koji po njegovu mišljenju jedino može znanstveno zasnovati Marxov socijalni ideal. Ali apriorizam ne znači da je sadržaj morala nepromjenjiv, jer on je uvjetovan klasnim odnosima u društvu. Stoga Berdjajev zaključuje: »Moral stoji etički iznad klasa, ali psihološki se pokazuje uvijek kao klasni moral.«¹ To, drugim riječima, u koncepciji mladog Berdjajeva znači, da općevažeću istinu i općevažeće dobro može spoznati samo tko se prilagodi psihi progresivne klase (proletarijata), čime se ustvari ukida Kantov apriorizam.²

¹ F. A. Lange und die kritische Philosophie in ihren Beziehungen zum Sozialismus, in *Neue Zeit* (1899—1900), sv. 2, str. 132—140, 164—174 i 196—207, ovdje 201.

² Usp. moj članak *Subjektivizam i individualizam u filozofiji Nikolaja Berdjajeva*, u *Crkva u svijetu*, br. 2, 1981, str. 134—144.

No, Berdjajev se ubrzo u svome odnosu prema Kantu korigira pa prihvaća i »stvar po sebi« i »postulate« praktičnog uma, tumačeći ujedno Kantov »inteligibilni svijet« u platonskom smislu. Usporedo s time i etičko dobiva prednost pred ontološkim: »Mi suzujemo područje onoga što se nužno događa, a proširujemo područje onoga što treba biti stvoreno; to je upravo radikaliziranje ljudskog idealizma, u kojemu kategorije 'treba' i pravda vladaju nad kategorijama bitka i nužnosti.«³ Najveće Berdjajevljevo prijanjanje uz Kanta pokazuje se u članku »Etički problem u svjetlu foliozofije idealizma«, objavljenom 1902. u zborniku *Problemy idealizma*.⁴ Tu doduše Berdjajev kritizira Kantovo zapostavljanje osjetnog područja u moralnom životu čovjeka, ali usprkos tome tvrdi da se polazeći od Kanta etički problem može ne samo formalno zasnovati, nego i sadržajno odrediti: »Čitav sadržaj etike možemo dobiti ako se samo na Kanta oslonimo.«⁵

Ali nakon ovog velikog oduševljenja za Kanta dolazi ubrzo i ništa manji obrat — odbacivanje kako gnozeologije tako i etike kritičizma. U članku »Tragedija i obyednost', L. Šestov« (1905) predbacuje Berdjajev Kantu i njegovim sljedbenicima da etiku podvrgavaju logici i time racionaliziraju etički problem, tako da on gubi svoju unutrašnju bit. Sva nastojanja da se etika prilagodi logičkim i juridičkim normama predstavljaju samo pokušaj filozofskog opravdanja »malograđanstina« suvremenog društva: »Iza svih tih racionalističkih i moralističkih pokušaja skrivena je duboka malograđanstina suvremenog društva, nametljiva i samozadovoljna svaki-danšnja. Kantove etičke norme, s kojima se idealizam njemačkih profesora toliko nadahnjuje, opijene su duhom malograđanstina, tom specifično njemačkom malograđanstinom.«⁶

Nasuprot tome Berdjajev ističe da je etika povezana s tragedijom, koja počinje tamo gdje nastaje lom između individualne sudbine i sudbine čitavog svijeta. Zadaća je etike na strani osobe i njezine sudbine. Iz toga on također izvodi da se ne može racionalno odrediti što je dobro a što zlo: To je iracionalno pitanje na koje svaki pojedini čovjek odgovara slijedeći svoj individualni, jedinstveni poziv koji čuje u svojoj nutrini. Stoga Berdjajev ističe: »Postoje tolike mogućnosti rješenja etičkog problema koliko je osoba na svijetu, iako se uvijek ostvaruje isto apsolutno dobro — punina i sloboda transcendentnog bitka. I nužno je posebno naglasiti da dobro nije zakon razuma, nego volja živog, uvijek individualnog bića.«⁷

³ *Sub specie aeternitatis*, Petrograd, 1907, str. 25.

⁴ Početkom ovoga stoljeća marksizam se u Rusiji podijelio na *ortodoksnu grupu*, koja ostaje vjerna Engelsovu »preokretu« Hegelove dijalektike, i na *kritičku grupu* (Berdjajev, Bulgakov, Struve, Frank i dr.), koji Marksovu teoriju žele utemeljiti na Kantu i njegovim sljedbenicima (Lange, Schuppe, Riehl, Cohen, Windelband, Rickert i Stammler). Kritički marksisti, koji će postepeno potpuno napustiti marksizam, izdali su zbornik *Problemy idealizma* (1902), za koji Ivanov-Razumnik kaže da je predstavljao jedinstveni događaj u povijesti ruske filozofske misli. Usp. IVANOV-RAZUMNIK, *Istorija ruskoj obščestvennoj mysli*, 2 sv., Petrograd 1911, usp. sv. 2, str. 453.

⁵ Članak *Etičeskaja problema v svete filosofii idealizma* citiramo prema *Sub specie aeternitatis*, 59—99, usp. 71.

⁶ *Tragedija i obyednost'*, cit. prema *Sub specie aeternitatis*, 247—275, usp. 270.

⁷ Isto, 271.

Znači li to apologiju samovolje, apsolutne slobode u određivanju što je dobro a što zlo? Svjestan da bi mu se to moglo prigovoriti, Berdjajev nadodaje: »Iz svega što sam rekao ne proizlazi niipošto da je sve dozvoljeno, naprotiv, svako individualno ljudsko biće ima dužnost da se ponaša plemenito i viteški; čovjek mora individualno ostvarivati dobro, ispunjujući svoje jedinstveno predodređenje, u strahu da ne izgubi svoju osobu i svoje 'ja' (koje uostalom nije empiričko). To je teška dužnost, iako ne u svakidašnjem, malograđanskom smislu.«⁸

U ovome se već naziru glavne linije Berdjajevljeve etike: Etičko je područje strogo individualno, osobno područje. Kao takvo ono ne podliježe nikakvim racionalnim normama ili zakonima. Ali iz toga ne slijedi, kako smo upravo vidjeli, samovolja u etičkom vrednovanju i ponašanju, jer svaka individualna osoba ima svoje jedinstveno predodređenje i zna da ga treba ostvariti. Svaka osoba mora dakle djelovati u skladu sa svojim predodređenjem; kad je to slučaj, a kad nije, to zna samo ona; to se ne može odrediti nikakvim izvanjskim zakonima. To je sržna ideja Berdjajevljeve etike, koju će on odsada nastojati produbiti i razviti. Zbunjuje, pak, njegovo povezivanje etičkog zakona sa »svakidašnjicom« i njezinim normama ponašanja. Onaj zakon koji je usađen u prirodu svakog čovjeka i koji je, usprkos osobnim razlikama i predodređenju, zajednički svim ljudima, neprihvatljivo je jednostavno poistovjetiti s normama javnog mnijenja i malograđanskih običaja, makar taj zakon, kako Berdjajev misli, bio čak i ontološka posljedica grešnoga pada.

Nakon što je došao do upravo prikazanih zaključaka, nije čudo što Berdjajev u razdoblju svoje zrele filozofije (1913—1948) svoju kritiku Kantove etike sažima u riječima »etika zakona«. Po njegovu mišljenju Kantova je etika najizrazitiji oblik filozofske etike zakona, koja čovjeka podvrgava normi i zakonu, ne priznajući nikakvu individualnu ljudsku osobu s njezinom posebnom sudbinom i jedinstvenim individualnim problemima. Tu etiku interesira samo općevažeci moralni zakon, moralno-razumna, u svih ljudi jednaka priroda, a ne živi čovjek, njegova konkretna sudbina i moralno iskustvo. To je zapravo podvrgavanje osobe društvu, jer »sâm moralni zakon, koji se kroz osobu mora slobodno očitovati, određen je od društva; on je općevažeci, općevažnost je socijalne prirode.«⁹ To znači, na kraju krajeva, da je društvo subjekt u etici zakona: »Etika zakona znači prije svega da je društvo — ne osoba — postalo subjekt moralnog vrednovanja, da društvo postavlja moralne zabrane, tabue, zakone i norme, kojima se osoba mora podložiti ili se pak izložiti opasnosti moralnog prokletstva i kazne.«¹⁰

Nije li to prihvatanje pogleda sociološkog pozitivizma na moralni zakon? Dosad rečeno ukazuje donekle na to. Ali ima dosta elemenata koji se protive takvom tumačenju Berdjajevljevih misli. Berdjajev priznaje da su sociolozi koji moralno izvode iz socijalnog donekle u pravu, jer su se prvotni moralni osjećaji razvili u vrijeme vlasti plemena nad osobom.

⁸ Isto, 272.

⁹ *O naznačenii čeloveka. Opyt paradoksal'noj etiki*, Pariz, 1931, str. 104. Unaprijed kratica NČ.

¹⁰ Isto 93 sl.

I čovjek se, po mišljenju našeg autora, sve do danas nije posve oslobodio tog plemenskog morala. Zakonima i zabranama društvo je htjelo obuzdati kaos čovjekovih strasti i tako oblikovati društveni kozmos. Ali sociološka teorija o porijeklu morala ne odgovara na pitanje zašto su čovjekove strasti postale tako kaotične. Odgovoriti pak na to pitanje znači objasniti nastanak razlikovanja dobra i zla, koje je temeljna pretpostavka etike. Prema Berdjajevu, odgovor na to pitanje treba tražiti u *grešnom padu* (prvi grijeh), u gubitku prvotne rajske cjelovitosti. Taj grešni pad treba shvatiti kao »religiozno-metafizičku, a ne moralnu činjenicu; on leži beskonačno dublje nego ćudoređe, ta prouzročena i specifična pojava ljudske psihe.«¹¹ Moralni je zakon nastao tek kao posljedica tog grešnog pada, što znači da je on metafizičko-religioznog, a ne pozitivnog porijekla. Da je prema Berdjajevu zakon religioznog porijekla, proizlazi i iz njegova pozivanja na Pavlovu teologiju zakona. I kao što ni Pavao tako ni on ne želi biti propovjednik izvanjskog bezakonja. Zakon doduše ne može nadvladati grijeh, ali ipak ima svoju važnost. Sve dok ja nisam sposoban svoga bližnjega ljubiti u Kristu, moram prema njemu ispuniti barem ono što traži zakon. No, usprkos tomu očita je stanovišta nejasnoća i kolebljivost Berdjajeva u odnosu kako prema moralnom tako i prema svakom drugom zakonu. A ni njegova kritika Kanta nije posve opravdana, jer kategorički imperativ obavezuje čovjeka i onda kad se društvo tome protivi, što pokazuje da njegova općeobvezatnost nije društvenog porijekla. Pogreška je Berdjajeva što dovoljno ne razlikuje općeobvezatnost društvenog ponašanja i običaja od općeobvezatnosti koja je izražena kategoričkim imperativom.

Stupnjevi etičke svijesti

Berdjajev razlikuje tri forme etičke svijesti: etiku zakona, etiku otkupljenja i etiku stvaralaštva. Ta tri stupnja ili forme etičke svijesti ne smiju se shvatiti u kronološkom redu, kao da bi jedna svijest dolazila nakon druge i ukidala je. Naprotiv, sve su tri svijesti u čovjekovu životu istodobno prisutne, samo što jedna može biti jače izražena nego neka druga. Mi ćemo pokušati najprije odrediti razliku između etike zakona i etike stvaralaštva, a zatim ćemo prikazati etiku otkupljenja.

Prema Berdjajevu mogućnost etike povezana je sa savješću, koju društvo i »javno mnijenje« mogu doduše izobličiti, ali čije je porijeklo božansko. Savjest je »sjećanje na ono što je čovjek po svojoj biti i kojemu svijetu pripada po svojoj ideji, od koga je stvoren, kako i radi koje svrhe.«¹² Etika stvaralaštva pretpostavlja savjest koja je slobodna od »javnog mnijenja«: »Nikada tvoja savjest ne smije biti određena društvenošću, socijalnim grupiranjem, javnim mnijenjem i sl.; dubinama duha ona treba biti određena, treba biti slobodna i stajati neposredno pred Bogom; ali istodobno ti trebaš ostati socijalno biće, tj. iz duhovne slobode trebaš odrediti svoj odnos prema društvu i društvenim pitanjima.«¹³ To znači da je ideja vodilja etike stvaralaštva duhovna izvornost moralnih čina.

¹¹ *Novoe religioznoe soznanie i obščestvennost'*, Petrograd, 1907, str. XXVI.

¹² *NC*, 180.

¹³ *NC*, 182.

Za nju, nasuprot etici zakona, svaka moralna zadaća ima »neusporedivo individualni karakter.«¹⁴ Ona se protivi načelu »da se treba posvuda i uvijek u istim situacijama na jedan te isti način ponašati.«¹⁵ Naprotiv, svaki je čovjek dužan »uvijek individualno djelovati i individualno rješavati svaku moralnu životnu zadaću; u svakom moralnom činu on mora biti kreativan i ne smije se nikada pretvoriti u moralni automat.«¹⁶ Uz to Berdjajev ističe i drugo načelo, naime da je individualna konkretna osoba najviša vrijednost koja ne smije biti nikada pretvorena u sredstvo za pobjedu bilo čega općeg, pa makar to bio i opći moralni zakon.

Između etike zakona i etike stvaralaštva postoji niz razlika i suprotnosti. Etika zakona nema snage da nadvlada moralni dualizam i uzdigne se iznad razlikovanja između dobra i zla. Etika stvaralaštva je naprotiv *energetska etika*, koja je otvorena beskonačnom, ona nadvladava zlo ne zabranom nego »stvaralačkim ostvarenjem dobra i stvaralačkom preobrazbom zla u dobro.«¹⁷

Etika zakona motivirana je raznim oblicima straha: strah pred mrtvima, duhovima, demonima, pred socijalnim kaznama itd. K tome dolazi i strah za vlastitu sreću koja za etiku zakona predstavlja cilj ljudskog života, najveće dobro, koje upravo treba postići ispunjavanjem zakona. Etika stvaralaštva pak ne poznaje nikakva straha ni pred vremenitim ni pred vječnim kaznama. Glavni motiv etike stvaralaštva jest »nesebična ljubav prema Bogu i Božanskom u životu, prema istini i savršenstvu, prema pozitivnoj vrijednosti.«¹⁸

Etici zakona pripada ne samo eudemonistička nego i teleološka etika, koja zadnji cilj čovjeka vidi u postizanju dobra, za kojim on nužno teži. Ali taj se cilj može samo u budućnosti doseći. Tako se teleološka etika nalazi u vlasti palog vremena i protivi se slobodi: »Najviši cilj koji se projicira u budućnost čini nas robovima, jer on naš život transcendirira i u nama izaziva brigu.«¹⁹ Etika stvaralaštva ne doživljava budućnost kao brigu, jer ona nije u vlasti objektiviranog vremena (tj. vremena koje se zbog grešnog pada raspada na prošlost, sadašnjost i budućnost). Po stvaralačkom aktu čovjek se oslobađa palog vremena i u *trenutku* egzistencijalnog vremena dosiže vječnost. Na taj način »mi doživljavamo budućnost kao nama imanentnu dimenziju vremena i postajemo gospodari budućnosti.«²⁰

I u odnosu prema osjetilnom životu čovjeka vlada razlika između ovih dviju etika. Etika zakona samo obuzdava i potiskuje čovjekove instikte,

•

¹⁴ NČ, 141.

¹⁵ NČ, 142.

¹⁶ NČ, 142.

¹⁷ NČ, 142.

¹⁸ NČ, 143. U eudemonističkoj etici Berdjajev vidi opasnost da se svako sredstvo proglasi dobrim koje omogućuje da se postigne sreća. Istodobno on ističe da se sve ono što se čini iz straha nema nikakve moralne vrijednosti.

•

¹⁹ NČ, 156. Berdjajev tu shvaća brigu u Heideggerovu smislu.

²⁰ NČ, 156. U smislu stvaralačke etike i njezina odnosa prema vremenu Berdjajev također tumači Mt 6, 34: »Ne budite, dakle, zabrinuti za sutra. Sutra će se samo brinuti za se. Dosta je svakom danu zla njegova.«

dok etika stvaralaštva nastoji stvoriti takva stanja »u koja ulaze preobrazene, pročišćene i sublimirane strasti.«²¹

Budući da etika zakona ostaje s »ovu stranu« dobra i zla, ne može dostići realno dobro. Realno dobro, koje Berdjajev poistovjećuje s ljepotom, dostupno je samo etici stvaralaštva. Etika zakona je ritualna i konvencionalna: čovjek se ponaša »kao da ljubi i poštuje, iako mrzi i prezire«; daje znakove lijepog ponašanja i čiste savjesti, »iako je u stvarnosti prost i nesavjestan čovjek.«²²

Konačno, ove dvije etike usmjeruju čovjeka prema dva posve različita svijeta i života: »Etika zakona zabranjuje čovjeku da si predstavi bolji život i bolji svijet, ona ga veže za dani svijet, za socijalno organiziranu svakidašnjicu i postavlja posvuda svoje zabrane i tabue. Etika stvaralaštva prekida se svijetom svakidašnjice i ne želi znati za formalne zakonske zabrane: ona suprotstavlja 'zakonu' danog života 'lik' višeg života.«²³

Etiku otkupljenja Berdjajev smješta između etike zakona i etike stvaralaštva. Oduvijek su u čovjeku ne samo imperativ zakona i poziv na stvaralaštvo nego i čežnja za otkupljenjem kako od zla tako i od razlikovanja između dobra i zla. »Otkupljenje vodi od zakona k stvaralaštvu.«²⁴ tvrdi Berdjajev. Da bi se dakle uzdigao do visina stvaralaštva, čovjek mora proći kroz fazu otkupljenja od grijeha. To znači da se mora vježbati u poniznosti, samozataji, poslušnosti i sl. Stvaralaštvo traži unutarnju koncentraciju duhovnih sila koja se ostvaruju askezom. Zato Berdjajev ističe da kršćanska askeza ima vječno značenje: »Moralno u kršćanstvu sadrži vječno i apsolutno. Vječno i apsolutno je povezano s asketskom mistikom nadvladavanja ovoga 'svijeta', s odricanjem od prividnih dobara ovoga svijeta, s unutarnjim hodanjem po putu koji vodi preko Golgote.«²⁵

Ali, poniznost, poslušnost, odricanje ne smiju biti ono zadnje. Ta se stanovišta izobličuju čak u ropstvo, licemjerje i duhovnu smrt, kad postanu jedina životna načela. Oni stoga moraju biti samo sredstvo, a stvaralaštvo je cilj. Pogreška je historijskog kršćanstva što je pretvorilo sredstva života u njegov cilj i na taj način izdalo svoje poslanje u svijetu. Umjesto da pobijedi i preobrazi svijet, ono mu se prilagodilo. Stoga naš autor izriče težak sud o moralu historijskog (ne evanđeoskog!) kršćanstva: »Tradicionalni je moral kršćanskog svijeta buržujški u najdubljem smislu te riječi.«²⁶

Otkupljenje pretpostavlja milost Kristovu. To je ona sila po kojoj »kršćanski moral nije ropsko-plebejski nego aristokratsko-plemički, moral sinova Božjih, njihova prava prvorodenaca, njihova višeg porijekla i njihova višeg određenja. »Kršćanstvo je religija duhovno jakih, a ne

²¹ NČ, 147.

²² NČ, 264.

²³ NČ, 154.

²⁴ *Smysl tvorčestva. Opyt opravdanija čeloveka*, Moskva, 1916, str. 263.

²⁵ Isto, 251.

²⁶ Isto, 247.

slabih«,²⁷ tvrdi Berdjajev protiv Nietzschea. Etička zakona upravo zbog toga ne može nadvladati dualizam dobra i zla, jer je bez milosti. Stoga je ona u neku ruku bezbožna. Moral bez religije pretvara se u бесплодни морализам и аскетизам. Тако аморализам Nietzschea према Бердјајеву представља само реакцију против морализма хуманистичке епохе и жељу за стваралачким моралом, али до којег се Nietzsche ипак не уздиже јер је имао погрешну предојбу о сили и немоћи и јер је пренио заправо овострано зло с ону страну добра и зла. Последица је тога негативна апсолутне вредности човјека: »За њега је човјек само прелазна појава, средство за остварење вишег бића у свијету, нешто што том натчовјеку може бити потпуно жртвовано и у његово име занижано и одбачено.«²⁸

Osim toga Nietzsche postavlja po Berdjajevljevu mišljenju nemogući zahtjev, naime da čovjek treba stvoriti natčovjeka, tj. nešto božansko, čega dosad nije bilo. »Ali odakle bi takva ništavost kao čovjek (a Nietzsche je vidio u čovjeku samo ništavost) mogla uzeti snagu da stvori božanstvo?«²⁹ — pita se naš autor. Po dubokom uvjerenju Berdjajeva, tu snagu može dati samo milost Kristova, tj. bogočovječji princip. Budući da Nietzsche ne poznaje taj bogočovječji princip, koji je »jedinstvo milosti i slobode«,³⁰ on se ne može uzdići do «natčovjeka», pa mu stoga i ne preostaje ništa drugo nego »vječni povratak«. S time Berdjajev hoće pokazati da stvaralačka etička nije moguća na temeljima humanističkog pozitivizma. Bez otkupiteljske milosti Kristove nema stvaralaštva.

No, tu bi se moglo pitati da li je i s milošću Kristovom čovjek sposoban za takve stvaralačke podvige kakve Berdjajev od njega traži i očekuje, tj. da se uzdigne iznad razlikovanja između dobra i zla. Ne traži li Berdjajev previše? Problematična je također i njegova teza da je razlikovanje dobra i zla posljedica grešnog pada, da je moralni zakon nastao tek nakon tog pada itd. Nama se čini da bi se mnogo toga, što je po Berdjajevu tek posljedica grešnog pada, moglo jednostavno objasniti činjenicom da je čovjek samo stvorenje, o kojoj naš autor jedva vodi računa.

Kriteriji etičkog vrednovanja

Na početku svoje značajne knjige *O naznačenii čeloveka, Opyt paradoksal'noj etiki* (1931) Berdjajev postavlja pitanje: »Odakle dolazi samo razlikovanje? i može li dobro biti kriterij razlikovanja, ako je samo nastalo tek kao rezultat razlikovanja?«³¹ Iz dosadašnjeg izlaganja znamo već da je razlikovanje dobra i zla posljedica grešnog pada. No ostaje pitanje o kriteriju toga razlikovanja. Berdjajev odbija da samo dobro može biti taj kriterij, jer ono može biti stavljeno u sumnju: »Da li je, naime, 'dobro' dobro? Nije li naprotiv 'zlo'? Ako pretpostavimo da dobro nije dobro, nego štoviše zlo, da mu se mora reći 'ne', onda mi u tome imamo opet

²⁷ Isto, 253.

²⁸ *Smysl istorii*, Berlin, 1923, str. 187.

²⁹ *Eksistencijalna dialektika božestvennogo i čelovečeskogo*, Pariz 1952, str. 53.

³⁰ Isto, 157.

³¹ NC, 20.

vrednovanje — vrednovanje 'dobra', razlikovanja ovog 'dobra' od onog što mu stoji nasuprt, što leži s onu stranu ovog dobra i ovog zla.«³²

Berdjajev ne može prihvatiti ni tezu po kojoj je zadaća čovjeka »da ostvari dobro, vrijednosti koje stoje iznad njega, i to bilo kao vrijednosti koje je Bog u vječnosti ustanovio, bilo kao normativni idealni svijet koji leži pred njim.«³³ To shvaćanje, u kojemu se očituje pasivni, nepokretni svjetonazor, povezano je po njegovu mišljenju sa skolastičkom slobodom voljom, koja je stavljena pred izvana nametnuti izbor dobra i zla. Ta nauka o slobodi nastala je zbog zakona. Ali čovjek je prije svega stvaralačko biće koje je pozvano da stvara nove vrijednosti i da tako postane suradnik Božji. Svijet je u neprestanom nastajanju, a stvaranje novih vrijednosti je nastavak procesa stvaranja svijeta.

Pošto je isključio kako samo dobro tako i svaku objektivnu normu ili vrijednost, Berdjajev nalazi kriterij etičkog vrednovanja u samoj slobodi: »Činjenica moralnog života sa svojim razlučivanjima i vredovanjima pretpostavlja slobodu.«³⁴ Kriterij razlučivanja dobra i zla jest sama sloboda koja vrednuje i razlučuje. Bez stvaralačkog čina vrednovanja nemoguće je neku moralnu vrijednost spoznati. U tom stvaralačkom aktu vredovanja učestvuju i teoretski i praktični um. Tako Berdjajev zaključuje da je »spoznaja vrijednosti neodvojiva od vrednovanja, od života u svijetu vrijednosti.«³⁵

Međutim to nije samovolja, kako smo već istaknuli, jer je cilj i smisao čovjekova stvaralaštva odgovor na Božji poziv. A ako vrijednosti i možemo stvoriti, »Boga pak ne možemo stvoriti; možemo samo u njemu imati udjela, služiti mu našim stvaralaštvom, dati odgovor na njegov poziv.«³⁶ Sloboda, dakle, ima svoje određenje, koje isključuje svaku samovolju u pogledu stvaranja vrijednosti. Tu je Bog, tu je svijet i tu su drugi ljudi, za čiju je sudbinu svaki od nas u dubini svoje duše odgovoran, jer »sloboda savjesti ne znači nipošto individualizam i izoliranje duše.«³⁷

S druge strane, sloboda također uključuje mogućnost da može djelovati i protiv svoga određenja i poziva. To je čak pretpostavka moralnog života: »Bez slobode za zlo nema ni moralnog života.«³⁸ Tako se sva tragika i paradoksalnost etike svodi na slobodu koja je sposobnost i dobra i zla.

Berdjajev, dakle, ostaje dosljedan. Nakon što je osobu uzdigao do etičkog subjekta i otkrio u njoj najveću etičku vrijednost, logično je da onda u njoj, u njezinoj slobodi, vidi i kriterij etičkog vrednovanja i razlučivanja. Ali iako je etički problem strogo individualan te u svojoj dubini uzmiče svakom izvanjskom racionalnom zahvatu, to ipak ne bi

•
³² NC, 20 sl.

³³ NC, 48.

³⁴ NC, 22.

³⁵ NC, 16.

³⁶ NC, 17.

³⁷ NC, 181.

³⁸ NC, 22.

trebalo značiti da do njega uopće nema nikakva racionalnog, objektivnog pristupa. Kad bi to bio slučaj, stajali bismo pred ekstremnim metafizičkim i etičkim individualizmom, protiv kojega se i sam Berdjajev bori. U vezi s etičkim vrednovanjem i stvaranjem vrijednosti treba se pitati da li ih i u kojoj mjeri mi uopće stvaramo, a u kojoj ih mjeri samo otkrivamo i svoj život u skladu s njima oblikujemo.

Etika tragedije i paradoksa

Vidjeli smo kako je mladi Berdjajev povezao etičko s tragičnim. U knjizi *O naznačenii čeloveka* on produbljuje i razvija tu problematiku, razotkrivajući paradoksalnu narav tragične etike.

Kategorija tragičnog izvornija je nego kategorija dobra i zla. Tako se prema Berdjajevljevu mišljenju ljudi s tragičnim osjećajima nalaze već s onu stranu dobra i zla: »Tragedija je prodor s onu stranu dobra i zla.«³⁹ Zbog toga se o tragediji ne može moralizirati; ona ne podliježe moralnim kategorijama dobra i zla.

Čitava tragika moralnog života očituje se ponajbolje u sukobu dviju vrijednosti, »koje su na isti način pozitivne i uzvišene. A to znači da se tragika nalazi unutar samog božanskog.«⁴⁰ Paradoks se sastoji i u tome »što ne samo zli i zlo nego i dobri i dobro mogu biti loši. 'Dobri' postaju zli u ime zlog dobra. A zlo se istodobno pojavljuje kao kazna za loše dobro.«⁴¹ Paradoks etike tragedije leži nadalje u tome što ona pretpostavlja slobodu. Da bi se slobodno odlučio za dobro, čovjek mora imati slobodu da se može odlučiti i za zlo, ako hoće. To znači da zlo mora biti tolerirano i da se ne smije nasilno iskorjenjivati. No, s druge strane, postoji također moralna obveza da se bespoštedno borimo protiv zla. Za etiku to, prema Berdjajevu, predstavlja začarani krug.

Eshatološka perspektiva posebno zaoštava moralnu tragiku i paradoksalnost. Vječna, jedinstvena vrijednost svake osobe suprotstavlja se mogućnosti da svi ljudi ne budu spašeni. Osim toga moja osoba ne može biti sama za sebe spašena, jer je ona metafizički »socijalna« i ne može biti izolirana od sudbine cijeloga svijeta. Postoji neka nužnost općeg spasenja. Ali s druge strane postoji i nužnost pakla, jer bez mogućnosti pakla nije ni sloboda moguća: »Ma kako to izgledalo paradoksalno: pakao je moralni postulat ljudske slobode.«⁴²

Rješenje te antinomije Berdjajev vidi u Kristovu postupku. Kao što je on sišao nad pakao, »da oslobodi one koji se muče u paklu«,⁴³ tako se moramo i mi zalagati za spasenje zlih. Ali uvijek treba imati na umu da to spasavanje iz pakla ne smije biti nasilno. Upravo »u tome leži golema poteškoća problema.«⁴⁴

•

³⁹ NC, 36.

⁴⁰ NC, 36. U žrtvi Sina očituje se prema Berdjajevu najdublja tragedija u Božjem životu. Ta žrtva ujedno pokazuje da tragediju može samo križ nadvladati.

⁴¹ NC, 36 sl.

⁴² NC, 287.

⁴³ NC, 313.

⁴⁴ NC, 213.

Zapravo, nema nikakva teoretskog rješenja te antinomije. Može se samo vjerovati i nadati da će se na kraju ipak svaki čovjek, prosvijetljen iznutra Kristovom milošću, slobodno obratiti i spasiti. U toj vjeri i nadi Berdjajev je bio nepokolebiv.

Prema Berdjajevu postoji bitna razlika između kršćanske i pretkršćanske tragedije. Antička tragedija — amor fati, koji je Nietzschea tako snažno opčarao — sastoji se u nesreći i trpljenju nevinih, u izručenosti čovjeka imanentnom kozmičkom životnom krugu, iz kojega se ni bogovi ne mogu probiti, jer su i oni podložni fatumu. Tako nevini patnik nema nikoga u cijelom svemiru kome bi se u svojoj nevolji mogao uteći, pa mu preostaje samo estetsko pomirenje s tragedijom.

U kršćanskom shvaćanju tragedije fatum je sekundaran, dok je sloboda primarna: »Antička tragedija je tragedija fatuma, a kršćanska je tragedija tragedija slobode; u njoj se otkriva *pra-fenomen tragičnoga*.«⁴⁵

Kršćanstvo poznaje Boga, koji je »iznad« svijeta, kao i smisao svijeta, Boga »koji se uzdiže iznad svijeta, koji njime upravlja, na kojega se možemo pozvati protiv patnje, protiv nesreće i 'usuda'«. ⁴⁶

Sloboda u kojoj tragedija ima svoje porijeklo nije od Boga stvorena, nego prethodi kao tamna potencija stvaranju svijeta i daje svoj pristanak Božjoj stvaralačkoj volji. Potenciju zla, koja je u toj slobodi prisutna, Bog ne može uništiti a da time ne uništi i samu slobodu. Ta se »nestvorena sloboda« u čovjeku usprotivila Bogu i njegovu stvaralačkom planu, a posljedica toga je otpad čitava kozmosa od Boga. To znači da su »tragedija i paradoks etike s time povezani, jer se tu ne radi o moralnoj normi i moralnom zakonu, kao ni o dobru, nego o odnosima između slobode Božje i slobode čovjekove. U tome je temelj etike.«⁴⁷

Ali ta »nestvorena sloboda«, pred kojom su u neku ruku nemoćni i Bog i čovjek, nije li i ona neka vrst fatuma? Ako je sloboda, međutim, i za Boga i za čovjeka fatalna, po čemu se onda tzv. kršćanska tragedija razlikuje od antičke? A treba se još pitati: da li kršćanski Bog, i sâm tragičan i nemoćan pred slobodom, može nešto više učiniti u razrješavanju tragedije nego je to bilo moguće grčkim bogovima? U svakom slučaju vrlo je sporno da li i u kojoj mjeri Berdjajev ima pravo ispred ovih svojih teza stavljati oznaku »kršćanski«. Ipak, s ovim prigovorima nipošto ne želimo umanjiti veliku vrijednost Berdjajevljevih nastojanja da etici da teološki temelj, kao ni vrijednost njegove psihološke analize moralnog fenomena, koju je on naučio u školi Dostojevskoga, svoga velikog učitelja.⁴⁸

⁴⁵ NČ, 35.

⁴⁶ NČ, 35 sl.

⁴⁷ NČ, 23.

⁴⁸ Osim duboke psihologije moralnog života u Dostojevskoga nalazimo također negaciju racionalne i autonomne etike u ime *mističkog morala*, koji je motiviran nadracionalnom ljubavi prema svakom stvorenju, ljubavlju koja izvire iz života iskustva Boga. Ideju univerzalnog mističkog bratstva i s tim povezanu odgovornosti svakoga za sve i svih za svakoga zastupali su Fedorov i Dostojevski. Prema Zenkovskom Dostojevski je »l'auteur de la formule: 'tous

Zaključak

Mislimo da se iz ovog prikaza može dovoljno uočiti personalistički karakter Berdjajevljeve etike. To je etika u kojoj je živa, konkretna, individualna osoba uzdignuta do etičkog subjekta i postavljena za najvišu etičku vrijednost i jedini kriterij etičkog vrednovanja. Ovo je, uz osudu malograđanstvine, borbu za osobnu izvornost etičkih čina, teološko utemeljenje etike te vrlo prodorna psihološka zapažanja o moralnom životu, svakako najvrednija značajka etike ovog velikog ruskog filozofa i njegov najveći doprinos za njezin razvoj.

Sporni su, kako smo u toku izlaganja istakli, njegov odnos prema moralnom zakonu i s tim povezani etički iracionalizam, kao i njegovo shvaćanje slobode i čovjeka općenito, čije mogućnosti Berdjajev, čini se, ipak precjenjuje. U tome se na njegovu etiku odražavaju neke uopće slabosti njegove metafizike i antropologije.

DER ETHISCHE GEDANKE NIKOLAJ BERDJAJEWS

Zusammenfassung

Im Artikel »Der ethische Gedanke Nikolaj Berdjajews« haben wir zunächst versucht, Berdjajews Verhältnis zu Kants Ethik zu bestimmen. Wir konnten uns überzeugen, dass sich dieses Verhältnis von einem ursprünglichen »Ja« zu einem resoluten »Nein« zur Kantschen Sittenlehre entwickelt. Ferner behandelten wir die drei Stufen des sittlichen Bewusstseins bei Berdjajew: die Ethik des Gesetzes, die Ethik der Erlösung und die Ethik des Schaffens. Wir haben gesehen, dass das Schaffen die Erlösung Christi und Askese voraussetzt,oraus sich ergibt, dass die schöpferische Ethik eine energetische Ethik, während die Ethik des Gesetzes ohne die Gnade und darum gottlos, ist. Schliesslich beschäftigten wir uns mit dem Kriterium der sittlichen Wertung bei Berdjajew und mit den sittlichen Paradoxa seiner tragischen Ethik.

Wir kamen zum Schluss, dass es hier um eine personalistische Ethik geht, in der die konkrete menschliche Persönlichkeit, das ethische Subjekt, der höchste sittliche Wert und das einzige Kriterium der sittlichen Wertung ist. Die Schwäche der Ethik Berdjajews liegt in ihrem zweideutigen Verhältnis zum sittlichen Gesetz und in dem damit verbundenen Irrationalismus, wie auch in ihrer Auffassung der Freiheit und des Menschen überhaupt.

•
sont coupables pour tous': tous les hommes sont liés par une unité mystique qui contient en puissance la possibilité d'une fraternité véritable«. B. ZENKOVSKY, *Histoire de la philosophie russe*, 2 sv., Pariz 1953. i 1954, usp. 1. sv., str. 473.